

İRAN (AZERBAJCAN) TÜRK AĞIZLARINDA *-(y)An* EKİ

Talip DOĞAN*

ÖZET

-(G)An ekinin, Türkçenin hem tarihî hem de modern lehçe ve ağızlarında sıfat-fiil, yanına aldığı bazı morfolojik ve leksik unsurlarla birlikte zarf-fiil ve geçmiş zaman kipi teşkilinde kullanılmak suretiyle geniş bir işlev sahasına sahip olduğu görülür.

İran, tarihte olduğu gibi bugün de Türkçenin güney-batı kolunu temsil eden Oğuzcanın yaygın bir şekilde kullanıldığı bölgelerden biridir. Bu çalışmada *-(y)An* eki İran'ın Azerbaycan bölgesi ağızlarında, art ve eş zamanlı bir incelemeyle, kullanılma özellikleri ve taşıdığı işlevler açısından ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Oğuzca, Ağız, İran (Azerbaycan) Türk Ağızları, *-(y)An* eki.

SUFFIX OF *-(y)An* IN IRAN (AZERBAIJAN) TURKISH DIALECTS

ABSTRACT

-(G)An suffix has a wide function field by using it as a relative clause in both old and modern Turkish dialects and accents, as a adverbial clause within the morphological and lexical elements and as the formation of past tense.

Today, as in the past, Iran is one of the regions that represents the south-west branch of Turkish and that Oghuz Turkish has been widely used. In this study, *-(y)An* suffix has been examined for the dialects in Azerbaijan region of Iran according to its usage characteristics and functions with a diachronic and simultaneous examination.

Key Words: Oghuz Turkish, Iran (Azerbaijan) Turkish Dialects, *-(y)An* suffix.

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: dogan.talip@hotmail.com

1. Giriş

-(G)An eki Oğuz, Kıpçak ve Karluk grubu lehçeleri arasındaki farklılıkları belirlemede kullanılan önemli morfolojik unsurlardan biridir. Aslında bir sıfat-fiil¹ eki olmakla beraber geçmiş zaman kipi işlevinde de kullanılan -(G)An'ın menşei hakkında birtakım düşünceler ileri sürülmüştür:

W. Bang, eki -iğ/-ig “fiilden isim yapma eki” ile -An unsurlarından oluşmuş sayar. G. J. Ramstedt, -ğa (Mançu: ka, xa) -n geçmiş zaman partisibi (Çuvaşça: n, nâ)” biçiminde izah eder. C. Brockelmann, -GAN'ın yapısından ziyade daha çok Uygur ve Oğuz lehçelerindeki durumu üzerinde durur. Oğuzcada ekin G'sinin düşmesi sonucunda -An şekline dönüştüğünü, diğer lehçelerde ise benzeşmeyle -KAN şeklinin ortaya çıktığını, yan yana bulunan çift ünsüzlerden birinin düşmesiyle -An şeklini aldığını (çıkğan<çıkkan<çıkan örneği gibi) dile getirdikten sonra -An ekinin, ses değişmesiyle -in/-in hâline geldiğini ve bu ekin ad-ın “başka”, yağ-ın “yağmur” gibi kelimelerde yer aldığını iddia eder. Kemal Eraslan, -n “fiilden isim yapma eki”ni -GAN isim-fiil ekinde aramanın uygun olmadığını söylemek suretiyle C. Brockelmann'ın bu görüşünü tenkit etmektedir (Eraslan 1980, 38).

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjeva, -GAN'ın fiilden sıfat türeten -k ve -An eklerinden oluştuğunu bildirmişlerdir (Serebrennikov ve Gadjeva 2011, 196).

¹ *Sıfat-fiil*, “zaman ve hareket mefhumunu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekilen fiil şeklindedir”. bk. Ergin 1997b, 334.

Sıfat-fiil (Korkmaz 1992, 132) terimi yerine dilbilgisi terimleri sözlüklerinde *ortaç* (Hatipoğlu 1978, 94; Vardar 2002, 152) ve *isim-fiil* (Topaloğlu 1989, 91) terimleri de kullanılmaktadır. Bununla birlikte çeşitli çalışmalarda kullanılmış olan *partisip* (Ergin 1997b, 333), *isim-fiil* (Ergin 1997b, 333; Eraslan 1980) terimleri de bulunmaktadır.

Bilal Yücel, *Türk Gramerinin Sorunları* konulu toplantıda sunduğu bildirisinde *sıfat-fiil* teriminin dilbilgisi terimleri sözlüklerindeki karışıklığına dikkatleri çekmiş ve sonuç olarak *sıfat-fiil* teriminin benimsenmesini teklif etmiştir. bk. Yücel 2004, 81-89.

Modern Türk yazı dillerinde *sıfat-fiil* için Azerbaycan Türkçesinde: *fe'li sıfât*; Türkmen Türkçesinde: *ortak işlik*; Gagavuz Türkçesinde: *iştennik*; Özbek Türkçesinde: *sıfatdôs*; Uygur Türkçesinde: (B. Uyg.) *süpât peil*~(D. Uyg.) *süpâtdaş*; Tatar Türkçesinde: *sıfatfiğil*; Başkurt Türkçesinde: *sıfat qılım*; Kumuk Türkçesinde: *sıpatışlik*; Karaçay-Malkar Türkçesinde: *etimsıfat*; Nogay Türkçesinde: *sıpatglagol*; Kazak Türkçesinde: *esimşe*; Kırgız Türkçesinde: *atoocuk*; Altay Türkçesinde: *erenis*; Hakas Türkçesinde: *prıçastıye*; Tuva Türkçesinde: *prıçastıye*; Şor Türkçesinde: *prıçastıye* terimleri kullanılmaktadır. bk. Naskali 1997, 73.

Sıfat-fiil eklerini, tarihî ve modern Türk lehçelerinde çeşitli açılardan ele alan birçok çalışma bulunur. Bunlardan Kemal Eraslan'ın *Eski Türkçe'de İsim-fiiller* adlı eseri bu alandaki ilk çalışmalardandır. Söz konusu çalışmada *sıfat-fiil*, *isim-fiil* terimiyle karşılanmış ve Köktürkçe ile Eski Uygur Türkçesindeki sıfat-fiiller bilhassa işlevleri açısından ayrıntılı olarak incelenmiştir (Eraslan 1980). Bilgehan Atsız Gökdağ, hazırladığı doktora tezinde Oğuz grubu Türk lehçelerindeki sıfat-fiilleri morfolojik bir öge olarak birçok açıdan ayrıntılı biçimde ele almıştır (Gökdağ 1993). Benzer biçimde Ahat Üstüner, doktora tezinde Türkiye Türkçesi ağızlarındaki sıfat-fiilleri konu edinmiştir (Üstüner 1993). Fatma Erkman-Akerson ile Şeyda Özil'in konuyla ilgili çalışması sıfat-fiilli yan cümleler üzerinedir (Erkman-Akerson ve Özil 1998). Ferhat Karabulut, doktora tezini Chomsky kuramları ışığında Kazak Türkçesinin sıfat fiilli yapıları üzerine hazırlamıştır (Karabulut 2003). İsmail Ulutaş'ın esasında doktora tezi olan çalışmasında Gagavuz Türkçesindeki sıfat-fiilli yapılar incelenmiştir (Ulutaş 2004). Yine bir doktora tezine dayanarak kaydıyla Caştegin Turgunbayev tarafından hazırlanan çalışmada Kırgız Türkçesinin sıfat-fiilleri Türkiye Türkçesiyle mukayeseli olarak ele alınmıştır (Turgunbayev 2004). Nesrin Bayraktar'ın çalışmasında sıfat-fiiller, daha çok tarihî lehçelerdeki kullanımlarına ve taşıdıkları zamanlara göre değerlendirilmiştir (Bayraktar 2004). Ahmet Karadoğan, *Türkiye Türkçesinde Kılış* adlı çalışmasında sıfat-fiil eklerinin işlevinin belirlenmesinde fiil tabanının kılış tipinin oynadığı rolü işler (Karadoğan 2009). Feridun Tekin'in, Özbek Türkçesindeki sıfat-fiilleri inceleyen bir çalışması vardır (Tekin 2009). Türkiye dışındaki Türk topluluklarında da sıfat-fiilleri müstakil olarak ele almış çalışmalar bulunur. T. Guziçiyev ve B. Hocayev Türkmen Türkçesinde; R. Cumaniyazov, Özbek Türkçesinde; T. Ergaliyev, Kazak Türkçesinde sıfat-fiilleri inceleyen eser vermişlerdir (Ağlanmaz 2006, 44). Türkçedeki sıfat-fiilli yapılar üzerinde ayrıca Robert Underhill, E. Hovdhaugen, Éva Csátó, Geoffrey Haig, Claus Schönig, Laura Knecht ve Jorge Hankhamer, Karl Zimmer gibi yabancı araştırmacıların da çalışmaları bulunur (Karabulut 2009, 93-94).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/2 Spring 2012

Ahmet Bican Ercilasun, öncelikle -GAn ekindeki asli sesin /g/ olduğunu vurgular. Daha sonra, -GAn'ın Eski Türkçede sıfat-fiiller yapan -GIl ve -GmA ekleriyle aynı yapı ve işlevde olmasından hareketle her üç ekteki -g'nin fiilden isimler türeten ek olduğuna hükmeder. Bu eklerde yer alan +Il, +mA ve +An'ı da pekiştirici unsurlar olarak açıklar (KTLG-F, 64-65).

Ali Akar, ekin fiilden sıfat isimleri yapan -GA ile vasıta hâli eki +n'nin kaynaşmasından meydana gelmiş olabileceğini düşünmektedir (Akar 2004, 86).

-GAn eki, Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yer alan *kapğan* “kapan, fatih”, *yarğan* “yaran, özel isim”, *bazğan* “çekiç, basan”, *uğan* “muktedir, kadir”, *tawışğan* “tavşan” gibi örneklerde görüldüğü kadarıyla kalıcı isim yapma işlevinde kullanılmıştır (Erdal 2004, 155-156; Gabain 2007, 52, 297, 309)². Sıfat-fiil eki işlevinde ise, az da olsa Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bulunmaktadır: *esnegen bars men* “Esneyen parsım” (Eraslan 1980, 79; Bayraktar 2004, 75).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde ekin -GAn şekliyle sıfat-fiil işlevinde kullanılması oldukça yaygınlaşmıştır: *arıtğan* “arıtan, temizleyen”, *azıtğan* “azıtan, doğru yoldan ayrılmış”, *ısrırgan* “ısrıran”, *basğan* “basan”, *egilgen* “eğilen” (Hacıeminoğlu 2008, 167).

Bu ek, sıfat-fiil olarak Harezmi Türkçesi metinlerinde -GAn, Kıpçak Türkçesi metinlerinde (Memluk sahasında kimi örneklerde -(y)An olmakla beraber) -GAn/-KAn (Eckmann 2003b, 22, 97; Karamanlıoğlu 1994, 142), Çağatay Türkçesi metinlerinde -GAn/-KAn şekillerinde yer almıştır (Eckmann 2003a, 99-100).

Sıfat-fiil eki -GAn, Eski Oğuz (Behçetü'l-Hadâ'ik, Yazarı Bilinmeyen Satırası Kur'an Tercümesi ve Şeyh'nin Hüsrev ü Şîrîn'inde -GAn ve -(y)An birlikte yer alır), Klasik Azerbaycan ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde ise, G ünsüzünün düşmesi ile -(y)An şekline dönüşmüştür (Bayraktar 2004, 80; KTLG-F, 63).

-GAn eki, Türkçede aynı zamanda geçmiş zaman kipi işlevinde kullanılma özelliğine sahiptir. Ekin geçmiş zaman kipinde kullanıldığı örnekler yaygın olarak Çağatay Türkçesi metinlerinde ortaya çıkmıştır (Eckmann 2003a, 124-125).

Ali Akar, -GAn'ın geçmiş zaman kipi işlevinde, kurallı olmamak kaydıyla, Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren görülmeye başladığı kanaatindedir. Divanü Lûgat-it-Türk'te yer alan *bu er ol kuşuğ uçurğan* “Bu adam çok kuş uçurur”, *bu it ol kişiğe çapıtğan* “Bu köpek insana çok saldırgandır” gibi bazı örneklerde -GAn'ın cümle sonundaki fiilde yer alarak zaman eki işlevinde olduğunu belirtmektedir (Akar 2004, 91).

Günümüzde -(G)An eki, geçmiş zaman kipi işlevini çeşitli şekillerde Karluk, Kıpçak, Güney Sibiryaya grubu yazı dilleri ve Çuvaşçada sürdürmektedir (KTLG-F, 68). Oğuz grubunun Türkiye, Azerbaycan ve Gagavuz yazı dillerinde ekin -(y)An şekli ve sadece sıfat-fiil işlevi geçerlidir. Fakat burada, Türkmen yazı dili istisna teşkil eder. Çünkü Türkmen yazı dilinde ek, -An/-AAn³ şeklinde sıfat-fiil işleviyle beraber ayrıca geçmiş zaman kipi işlevine sahiptir. -An/-AAn ekinin, Türkmen yazı dilinde geçmiş zaman kipi olarak kullanılmasında ise Çağataycanın tesiri söz konusudur.

2. İnceleme

Bu incelemede İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında -(y)An eki, tarihî ve modern Türk lehçeleriyle mukayese edilerek, kullanılma özellikleri ve sahip oldukları işlevler bakımından

² Ali Akar; -GAn ekinin, bu dönem metinlerinde -DUK, -GU, -sIK, -mİş gibi yaygın sıfat-fiil eklerinin yanında görülmemesini yazı diline esas teşkil eden ağızlarda sıfat-fiil özelliğinin kullanılmamasına bağlar. bk. Akar 2004, 86.

³ Türkmen yazı dilinde -An sıfat-fiil eki sonu ünlü ile biten fiillere geldiğinde fiilin sonundaki ünlü ekin ünlüsüyle birleşerek uzar: *iışleen ayaal* “çalışan kadın” gibi. bk. Kara 2005, 90.

değerlendirilmiştir. İncelemenin malzemesi İran Azerbaycan'ının Serap (Gece 1988), Karadağ-Mugan-Zencan (Sönmez 1988), Salmas (Gökdağ 2006), Erdebil (Karini 2009) ve Urmiye (Doğan 2010) ağızlarına ait metinlere dayanmaktadır. Bundan başka yeri geldiğinde verilen örneklerin bir kısmı ise yöre konuşurlarından soruşturma yoluyla derlenmiştir.

2. 1. İsim Olarak Kullanılması: Sıfat-fiil eki *-(y)An*, kullanıldığı fiille birlikte vasıflandırdığı isim olmadan geçici bir isim şeklinde kullanılır. Bu geçici isimler hâl ekleri, çokluk eki ve iyelik eklerini alabilir.

2. 1. 1. Hâl Ekleriyle Kullanılması

2. 1. 1. 1. Yalın Hâlde: Yalın hâldeki *-(y)An* sıfat-fiil eki almış geçici isim, cümlede bir kişi veya nesneyi temsil eder ve özne görevinde olur:

(1) bunı pişiymişem, *yiye*n yoxdı, ğe bi tike yé “Bunu pişirdim, yiyen yok, gel bir parça ye” (SIm, 18-9).

(2) ğış géeceleende de évde *oturan*, évde oturi “Kış gecelerinde de evde oturan, evde oturur” (Urm, 65-33).

(3) héş bilinméy *oynayan* kimdi “Hiç bilinmiyor oynayan kimdir” (Erd, 5-28).

(4) meni *istiyen* u arvadin boynun vursun “Beni isteyen, o kadının boynunu vursun” (Krd, 3-173).

(5) biz mına ğaşix *çalan* diyerix “Biz buna kaşık çalan deriz” (Znc, 5-106).

Bu *-(y)An*'lı geçici isimde, çokluk ve olumsuzluk eki de bulunabilir. İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında *-(y)An*'lı geçici isme *+lAr* çokluk eki geldiği zaman, neredeyse kurallaşmış vaziyette, */l/* ünsüzünün ilerleyici benzeştirmeye */n/* ye dönüşmesi sonucunda ek, *+nAr* şeklini alır. *-mA* olumsuzluk eki ise *-(y)An* ekinden önce kullanıldığında, yardımcı ünsüz */y/* nin daraltıcı etkisiyle⁴ ekin düz-geniş ünlüsünün daralmasıyla *-ml* şekline dönüştüğü görülür:

(1) hürmetdi *éşidenner*, deyerli éşicilerimiz istirix öz ğuluncu dilimizin esasında danışax “Hürmetli dinleyenler, değerli dinleyicilerimiz öz Guluncu dilimizle konuşmak isteriz” (Urm, 7-4).

(2) laçın kimi dağı dāşı *gezenner* “Laçın gibi dağı taşı gezenler” (Erd, 6-511).

(3) dosları āşınaları *olannar* onnarı götürelle “Dostları, tanıdıkları olanlar onları götürürler” (Srp, 2-31).

(4) ālan, olan için müşkil döy; *olmıyan* için belādı “Şimdi, olan için müşkül değil, olmayan için zordur” (Erd, 5-55).

(5) kökünner *oxumıyan* yoxdı “Kökünden okumayan yoktur” (Urm, 37-32).

2. 1. 1. 2. İlgi Hâli Ekiyle: İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında *-(y)An* 'lı geçici isim, kimi örneklerde ilgi hâli ekini alarak isim tamlamalarında tamlayan unsurunu meydana getirir:

(1) *éşidenin* ğulaxları aĝrımasın, *déyenin* de dili “Duyanın kulakları aĝrımasın, diyenin de dili” (SIm, 29-9).

(2) aparadı o yas *évinin*, *ölenin* *évine* “Götürdü o yas evinin, ölmüş olanın evine” (Urm, 3-73).

⁴ */y/* ünsüzünün yanındaki ünlüyü inceltmekle birlikte daraltma özelliği de bulunur. bk. Korkmaz 1994b, 59.

(3) biri benim, biri senin, biri de ǵıraxda *eyleşenin* “Biri benim, biri senin, biri de kenarda duranın” (Urm, 40-32).

(4) *ǵedennerün* de teǵsiri yoxtu “Gidenlerin de kusuru yoktu” (Erd, 11-30).

2. 1. 1. 3. Yükleme Hâli Ekiyle: -(y)An sıfat-fiil eki almış geçici isim, bazı örneklerde yükleme hâli ekiyle kullanılarak cümlenin belirli nesnesi olur:

(1) başına *ǵelenneri* dēdi “Başına gelenleri dedi” (Slm, 25-14).

(2) pay vērmiyen kimseni, ǵırnısı hex *keseni* ǵarǵıyıp hecv_éderdi “Pay vermeyen kimseyi, cimriyi, hak keseni kargıslayıp hicvederdi” (Urm, 1-247).

(3) başuzdan *ǵéçeni*, dünyadan *ǵeleni*, ǵéçeceyi, ǵeleceyi danışacax “Başımızdan geçeni, dünyadan geleni, geçeceği, geleceği konuşacak” (Erd, 1-1147).

(4) seni *alanı* görmüşem, meni *döeni* de gördüm “Seni alanı da gördüm, beni döveni de gördüm” (Srp, 1-75).

(5) yoşǵul oldı, iş *ǵöreni* götürür “Yoksul olursa, iş göreni götürür” (Znc, 8-231).

2. 1. 1. 4. Yönelme Hâli Ekiyle: İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında yönelme hâli ekiyle kullanılan -(y)An’lı geçici isim, bazı örneklerde cümlede fiile yönelme ilişkisiyle bağlanmak suretiyle yer tamlayıcısı görevindedir:

(1) Çiy süt *emene* éhtibar élemeyin “Çiğ süt emene itibar etmeyin” (Slm, 3- 62).

(2) bi dene toyuǵ tutduǵ vērduǵ_o muştluǵ *ǵetirene* “Bir tane tavuk tuttuk, verdik o müjdeyi getirene” (Urm, 47-79).

(3) ǵabax *gelene* dēdile “Önce gelene dediler” (Erd, 1-657).

(4) allah *ölenneriye* irehmet élesin “Allah ölenlerine rahmet eylesin” (Mgn, 14-225).

(5) çay *vérene* biz pavandar diyerix “Çay verene biz pavandar deriz” (Znc, 2-69).

2. 2. Kalıcı İsim Yapması: Türkçenin tarihî ve modern lehçelerinde -(G)An sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiş kalıcı isimler oldukça yaygındır⁵. Bu sıfat-fiil ekinin kalıplaşarak meydana getirdiği kalıcı isim örnekleri⁶, İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında da tespit edilmiştir⁷:

(1) *ayran*<ayır- (Slm, 2-134).

(2) *ǵalxan*<ǵalk- (Slm, 4-71).

(3) *ǵünebaxan*<ǵün<kün “güneş”⁸ +e baǵ- (Urm, 28-218).

(4) *ǵöveren*<ǵöver-<kök-er- “yeşermek”⁹ (Urm, 11-7).

⁵ Örnek olarak Eski Oğuz Türkçesinde *ǵömülgen* “bataklık”, *yaratǵan*; Kıpçak Türkçesinde *tuturǵan* “pirinç”; Çağatay Türkçesinde *yapurǵan* “yaprak” gibi (Korkmaz 1994a, 48; Gülsevin 2007, 134). Türkmencede *doǵan* “kardeş”, Tatarcada *ǵuyan* “tavşan”, Çuvaşçada *şilén* “yılan” vb. (Serebrennikov ve Gadjeva 2011, 195-196).

⁶ -(y)An sıfat-fiil ekiyle oluşmuş kalıcı isimler muhtelif türlerde Türkiye Türkçesi ağızlarında da vardır: Şebinkarahisar ile Rize ve köyleri aǵzında *sudüşen* “çağlayan”, Çorum aǵzında *kurtdüşen* “iri, ekşimiş, içi çabuk kararan bir çeşit armut”, Niğde-Bor aǵzında *ǵıyaran* “parmak ucunda meydana gelen bir çeşit yara”, Afyon, Isparta, Burdur vd. ağızlarda *etyaran* “daha çok parmaklarda olan bir çeşit çıban, dolama”, Edirne-Uzunköprü Bayramlık aǵzında *karyiyen* “yerde kar varken yağın ve karları eriten yağmur” gibi örnekler çoǵaltılabilir. bk. <http://tdkterim.gov.tr/ttas/>

⁷ Bu isimlerin bazıları eskiden -GAn ekiyle yapılmış olup, Oğuzcada -G ünsüzünün düşmesiyle sonradan -(y)An’lı şekle dönüşmüş olmalıdır. bk. Korkmaz 1994a, 50.

⁸ bk. Clauson 1972, 734.

⁹ bk. Clauson 1972, 713.

(5) *daşgapan*<taş+kap- (Urm, 58-53).

(6) *siçan*<siç- (Erd, 30-42).

(7) *ğazan*<ğaz- (Erd, 18-495).

2. 3. Sıfat Olarak Kullanılması: -(y)An ekiyle kurulmuş geçici sıfatların, bağlı oldukları isimleri çeşitli zamanlarda gerçekleşen bir hareket özelliğiyle nitelediği görülür. Sıfat-fiil eki -(y)An'ın ifade edeceği zaman, eklendiği fiillerin “sınır vurgulayış”¹⁰ bakımından ne türden olduğuna bağlıdır. Bununla birlikte, cümledeki zaman zarfları ve kip ekleri de zamanın yorumlanmasında belirleyici olmaktadır.

2. 3. 1. Geniş Zaman İşlevinde: -(y)An sıfat-fiil eki, bu durumdaki örneklerde “-r/-Ar/-Ir, -r/-Ar/-Ir olan, -mAz, -mAz olan” anlamıyla her zaman yapılageleni gösterir:

(1) gız geldi gördi, derde *deyen* feşler toxuri “Kız geldi gördü, derde degen (işe yarar) halılar dokuyor” (Slm, 29-15).

(2) bir torba gızıla *Çalmıyan* éanım, bir Çuval samâne Çalar “Bir torba altına çalmayan canım, bir çuval samana çalar” (Slm, 33-11).

(3) yas meclisinde de o sesi gözel, mehzun, ağlamak *getiren* arvatdar oxşardıla “Yas meclisinde de o sesi güzel, mahzun, ağlamak getiren kadınlar ağıt yakardılar” (Urm, 7-61).

(4) meni bir bayatıcı kimi, ya bayatı *oxuyan* kişi kimin adlandırallar “Beni, bir bayatıcı gibi, bayatı okuyan kişi gibi adlandırırlar” (Urm, 27-29).

2. 3. 2. Şimdiki Zaman İşlevinde: -(y)An sıfat-fiil eki, bu şekilde kullanıldığı örneklerde bağlı bulunduğu ismi hâlen sürmekte olan bir hareketle niteler ve “-Iyor olan, -mAktA olan” anlamını verir:

(1) o dörede *oturan* kişileri ve garıları, arvatdarı ağladardı “O çevrede oturmakta olan kişileri, yaşlıları ve kadınları ağlatırdı” (Urm, 7-62).

(2) bilméyrem bu *gelen* tütün, bize sarı gelëy ya o yana gedëy? “Bu gelmekte olan tütün bize doğru mu geliyor o yana mı gidiyor bilmiyorum” (Erd, 1-409).

2. 3. 3. Geçmiş Zaman İşlevinde: -(y)An sıfat-fiil eki, bazı örneklerde kendinden sonraki isimleri “-mİş, -mİş olan” anlamıyla zaman açısından gerçekleşmiş ve tamamlanmış olan bir hareketle niteler:

(1) bu gapı almaları *deren* dévin évidi “Bu kapı elmaları dermiş olan devin evidir” (Slm, 16-16).

(2) hãmmi *küsen* adamnar; birbirinen ki gáboxça küsüpler, sözleri oluP; báyram günü barışallar “Bütün küsmüş olan adamlar, birbiriyle önceden küsmüşler, sözleri olmuş; bayram günü barışırlar” (Urm, 40-74).

(3) bu yumurtanı *yumurtdayan* guşu tus'sün, tussun getisin bira “Bu yumurtayı yumurtlamış olan kuşu tutsun getirsin buraya” (Erd, 1-498).

(4) ağacın dibine *tökülen* eriyi götürerdile “Ağacın dibine dökülmüş olan kayısıyı götürürdüler” (Krd, 8-435).

¹⁰ Ahmet Karadoğan, -(y)An sıfat-fiil ekinin (-DİK sıfat-fiil ekiyle birlikte) “son sınırı vurgulayan” fiillere geldiklerinde geçmiş zaman; “ön sınırı vurgulayan” fiillere geldiklerinde şimdiki zaman; “sınır vurgulamayan” fiillere geldiklerindeyse duruma göre geçmiş veya şimdiki zaman sıfat-fiili yaptığını belirtir. bk. Karadoğan 2008, 527.

(5) gétdim men uçan damın ağacınnan yığdım “Gittim ben uçmuş olan çatının ağacından yığdım” (Mgn, 20-427).

(6) uzax düşen bi yérde, kedlerde işliyeceyem “Uzak düşmüş bir yerde, köylerde çalışacağım” (Srp, 5-112).

2. 3. 4. Gelecek Zaman İşlevinde: -(y)An sıfat-fiil eki, *gel-* fiiliyle kullanıldığı bir kısım örnekte bağlı bulunduğu ismi gelecek zamanda yapılacak bir hareketle nitelemektedir. Ayrıca bu örneklerde, *gelen* sıfat-fiilinin genellikle “hafta”, “ay” gibi zaman bildiren kelimelerle birlikte kullanılması dikkati çekmektedir:

(1) *gelen* hefte filan gün oğlan évinnen on bês yirmi nefer yığlar “Gelecek hafta falan gün oğlan evinden on beş yirmi kişi toplanır” (Urm, 27-61).

(2) *gelen* heftiyecen yazıx desterxanı boş géderdi ğuziye “Gelecek haftaya kadar desterhan boş giderdi kuzuya” (Krd, 8-509).

(3) allah muradū versin, bı *gelen* ay içinde “Allah muradını versin, bu gelecek ay içinde” (Mgn, 5-57).

(4) oturacağ onun mehsulunun ele *gelen* pulunnan isdifāde éliye “Oturacak, onun mahsulünden ele geçecek paradan istifade edecek” (Urm, 27-255).

2. 4. -dİk Sıfat-Fiil Eki İşlevinde Kullanılması: Dede Korkut Hikâyelerinde, *-dUk*’lu sıfat-fiille yapılmış isim tamlamalarında tamlayan unsuru eksizdir: *şahbaz atlar gelip içdüğü* “şahbaz atların gelip içtiği”, *sen istediğün* “senin istediğin” vb. Muharrem Ergin’e göre bu durum, sıfat-fiilin fiil kısmının ağır basması ve tamlayan unsurunun özne görevinde olmasına bağlıdır. Bu minvalde Dede Korkut Hikâyelerinde -(y)An sıfat-fiil eki, *-dUk* sıfat-fiil ekinin işlevinde kullanılmıştır. Böylece -(y)An’lı sıfat-fiil grubunun, *-dUk*’lu sıfat-fiille yapılmış isim tamlamalarında olduğu gibi bir özne taşıdığı görülür:

(1) *oğlan emen* “oğlanın emdiği”,

(2) *Hak yanduran* “Hakkın yaktığı”,

(3) *kızlar oturan* “kızların oturduğu” (Ergin 1997a, 472).

Bu sıfat-fiil ekinin aynı işlevde, *-GAN* şekliyle Harezmi ve Çağatay Türkçesi metinlerinde bir özneyle beraber kullanıldığı örnekler vardır:

(1) cihân içre sên *bilmegen* yok ‘ulûm “Cihan içinde senin bilmediğin bilim yok” (Eckmann 2003a, 100).

(2) Peyğambâr *olturğan* yerde oturayım “Peygamberin oturduğu yerde oturayım” (Eckmann 2003b, 22).

-(y)An sıfat-fiil ekinin tarihî metinlerdeki bu kullanımını¹¹, İran (Azerbaycan) Türk ağzlarında da yaygın olarak görmek mümkündür:

(1) éle deryaya *atan* sahadi o ğözel balıx, ğızıl balıx ğéler düşer munun toruna “Öyle, denize attığı saat o güzel balık, kızıl balık gelir düşer bunun ağına” (Slm, 1-8).

¹¹ -(y)An sıfat-fiil ekinin bu işlevde kullanılması Azerbaycan sahasında yaygındır. bk. Üstüner 1993, 84.

(2) almanı da sey_elerdi ki gelin *duran* yerden de belke bi elli métir, yüz métir_ o terefe atsın “Elmayı, gelinin durduğu yerden belki bir elli metre, yüz metre o tarafa atmaya çalışırdı” (Urm, 27-125).

(3) günnerin bir günü; éyni men *diyen* kimin hemun; bir gün bi dene ğuş geldi yumutdadı “Günlerin bir günü, aynı benim dediğim gibi bir gün bir kuş geldi yumurtladı” (Erd, 1-872).

(4) arvat yatardı, *yatan* günü belli olmazdı “Kadın yatardı, yattığı gün belli olmazdı” (Krd, 8-432).

(5) ağsağğal *gelen* yerde ğan bağlanardı “Aksakalın geldiği yerde kan bağlanırdı (Mgn, 16-264).

(6) benim bacım on üç yaşında ere gétđi, mennen böyük bacım. *geden* gécesi de uşağ a ğaldı “Benim bacım on üç yaşında kocaya gitti, benden büyük bacım. Gittiği gece de çocuğ a kaldı (hamile oldu)” (Znc, 5-113).

2. 5. Zarf-Fiil Olarak Kullanılması

2. 5. 1. -(y)An kimi/kimin Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında -(y)An sıfat-fiil eki, *kimi/kimin*<EOğuz. *kimi* “gibi” (Hacıeminoğ lu 2008, 55-58) edatına¹² bağlandığında bazı örneklerde “-dlğ i gibi” anlamında zarf-fiil olur:

(1) dünyaya gelmax heğğ_olan *kimin* ölüm de hexdi “Dünyaya gelmek hak olduğu gibi ölüm de haktır” (Urm, 27-132).

(2) ayrı yéllerde *olan kimin* balov’da da bir_az_artıx, bir_az béle yaxçı girişille “Başka yerlerde olduğu gibi Balov’da da biraz fazla, biraz böyle iyi girişirler” (Urm, 27-207).

(3) éyni o döylere *diyen kimi* mına da mını addarın dédi “Aynı o devlere dediği gibi buna da bunun isimlerini dedi” (Erd, 1-705).

Bu şekil bazen de eklendiği fiilde tezlik ve kısa sürede olma ifade eder:

(1) bular yérrerine *giren kimin*, ğız géder o yanda yatar “Bunlar yerlerine girer girmez, kız gider o yanda yatar” (Krd, 3, 235).

(2) *gelen kimin* éve hamı dolardı başına ki filan kes eresbardan gelib “Gelir gelmez, eve hepsi dolardı başına ki falan kişi Eresbardan gelmiş” (Krd, 8-451).

2. 5. 2. -(y)Ana Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında -(y)An sıfat-fiil eki, yönelme hâli eki +A’yla birlikte kullanıldığı kimi örneklerde “-IncAyA kadar, bir zamana kadar” anlamında sınırlama işlevine sahip bir zarf-fiil olur:

(1) olar da ki aparalla yumağ a tā *geyidene* bular gevirسانی ğı hazırrallar “Onlar da götürürler yıkamaya ta geri dönünceye kadar bunlar mezarlığı hazırlarlar” (Urm, 22-10).

(2) yığışdırrallar da; ğalar_ıl tēvil_olana “Biriktirirler; kalır yeni yıl gelinceye kadar” (Urm, 31-10).

(3) arvad, kişi *yelene* ağladı kor oldu “Kadın, adam gelinceye kadar ağlayıp kör oldu” (Erd, 1-564).

¹² *kimi* edatının sonundaki +n, pekiştirme ekidir. bk. Üstüner 2003, 95-96.

(4) ta bu vurana o bunu el_ayağın bağla'dı “Ta bu vuruncaya kadar o bunun elini ayağını bağladı” (Erd, 18-128).

(5) göca emi ta gutarana, bi dene geméynen vırdı “Yaşlı amca ta bitirinceye kadar bir tane kılıçla vurdu” (Erd, 18-138).

2. 5. 3. -AnA kimi/kimin Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağzlarında yönelme hâli eki almış -(y)An sıfat-fiil eki bazı örneklerde, *kimi/kimin* <EOğuz. *kimi* “gibi” (Hacıeminoğlu 2008, 55-58) edatına bağlanarak “-IncAyA kadar, bir zamana kadar” anlamını verir ve cümlede zarf-fiil şeklinde zamanda sınırlama işleviyle kullanılır:

(1) gere bağlallar, üzlerin gıxdırmazlar, sağgal göyallar ta gırxı çıxana *kimin* “Kara bağlarlar, sakallarını kestirmezler, ta kırkı çıkıncaya kadar sakal bırakırlar” (Urm, 1-49).

(2) tayadan yavaş yavaş yédiderix ta göy_ot çıxana *kimin* “Ta otlar çıkıncaya (yeşerinceye) kadar tayadan yavaş yavaş yediririz” (Urm, 56-36).

(3) elli yeddımcı seyfeni tapana *kimin* bi söz de soruşum “Elli yedinci sayfayı buluncaya kadar bir söz sorayım” (Urm, 28-139).

(4) emoğlu da'yan *diyene kimin*; Simüzer, atı mindi “Amcaoğlu dayan deyinceye kadar Simüzer, ata bindi” (Erd, 6-345).

2. 5. 4. -(y)AnAcA(n) Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağzlarındaki bu şekil; -(y)An sıfat-fiil eki, +A yönelme hâli eki, +cA eki¹³ ve +n¹⁴ pekiştirme ekinden meydana gelmiştir. Kullanıldığı cümlede “-IncAyA kadar, bir zamana kadar” anlamında bir zarf-fiil olarak zamanda sınırlama işlevini yerini getirir:

(1) dédi: -men *geleneçen* bir bir yığaçasan buları “ Dedi: Ben gelinceye kadar bunları bir bir yığacaksın” (Slm, 2-143).

(2) ğar yére *düşencen* iyde çalardıĝ, goymazdıx bi dene ğala çölde “Kar yere düşünceye kadar işde çalardık, tarlada kalmasına izin vermezdik” (Urm, 9-13).

(3) gelin ta öz évlerine ğedem *goyanaçan*, nişannısıynen danışmazdı “Gelin, ta kendi evine adım atıncaya kadar nişanlısıyla konuşmazdı” (Krd, 6-368).

(4) ta payızın ğıxbéşinecen, ğar yére *düşenecen*, üzümdülde ğalardıx “Ta güzün kırk beşine kadar, kar yere düşünceye kadar Üzümdülde kalırdık” (Mgn, 24-535).

(5) ğedımîden diyibler: ğız alan, *alanca* yalvarar “Eskiden demişler: Kız alan, alıncaya kadar yalvarır” (Znc, 7-193).

Bu ek, aynı işlevde Türkiye Türkçesi ağzlarında -(y)AnAçA, -(y)AnAçAn, -(y)AnAçIn, -(y)AnAcA, -(y)AnAcAğ şekilleriyle tespit edilmiştir (Karahan 2011, 358; Üstüner 1993, 82-83; Sezer 2006, 205-206).

¹³ +çA ekinin sınırlama işlevi hakkında bk. Korkmaz 2005, 12-84.

Sınırlama işlevine sahip +çA ekinin menşei hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır: J. Deny ve O. N. Böhtlink +çA'nın; miktar, zaman, devir, ölçü anlamlarını veren “çağ”dan geldiğini bildirirler. A. Von Gabain'e göre aynı zamanda kelime teşkil eden +çA, eski bir çekim edatıdır. Kotwicz, +çA'yı, “çağa (kök/köke)” kelimesine dayandırır; Ramstedt ise Moğolcada şimdiki zaman zarf-fiili yapan “-mağ-ça” ile ilişkilendirir. Zeynep Korkmaz, bu görüşleri değerlendirdikten sonra, kalıplaşmış şekiller ve teşkiller yapan +çA ile eşitlik hâli eki +çA arasında uygunluk olduğunu ama bu uygunluğun, henüz ekin menşei izah etmeye yetmediğine kanaat getirir. bk. Alkaya 2002, 220-221.

¹⁴ +n pekiştirme eki için bk. Üstüner 2003, 95-96.

Türkmen yazı dilinde “-IncAyA kadar” anlamını *-InçAA* ve *-yAAncAA* zarf-fiil ekleri karşılar. Bu ekler ayrıca, iyelik ekleriyle birlikte kullanılır (Kara 2005, 94-95).

Kıpçak ve Karluk yazı dillerinde ise zamanda sınırlama işlevine sahip zarf-fiil eki *-GANçA*, *-GANşA*, *-GANçI* vb. şekillerdedir. Ek, benzer biçimde fiildeki hareketin son sınırını gösterir (Serebrennikov ve Gadjeva 2011, 191). Bu işlev, Afgan Özbekçesinin Seripul ağzında *-GANGeçe* şekliyle karşlanır: *Men kegengeçe tâxtagin!* “Ben gelene kadar bekle” (Gültekin 2010, 1447).

2. 5. 5. -(y)AndA Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında *-(y)An* sıfat-fiil ekinin bulunma hâli eki *+dA*’yla kullanılması sonucunda ortaya çıkan *-(y)AndA* yapısı, Azerbaycan sahasının karakteristik zarf-fiil¹⁵ ekidir (Şireliyev 1962, 282; Sarıkaya 1998, 313). *-(y)AndA*, Irak Türk ağızlarında *görendem*, *görüşendex*, *verendev*, *vurandalar* gibi iyelik ekleriyle birlikte kullanılmakla dikkati çekmektedir (Gökdağ 2012, 118). Ek, *-AndA/-AAAndA* şeklinde Türkmen yazı dilinde de bulunur (Kara 2005, 93). *-(y)AndA* zarf-fiil eki, zaman bildirme özelliğine sahiptir ve eklendiği fiilde “-dİğI zaman, -dİğInda” anlamında asıl fiildeki hareketle aynı anda başka bir hareketin ortaya çıktığını gösterir:

(1) senin cânın o zaman alaçam ki ğerdeh otağında el ele vérende “Senin canını gerdek odasında el ele verdiğinde alacağım” (Slm, 5-10).

(2) xalxal’dan *baxanda* görüner başun “Halhal’dan baktığında görünür başım” (Erd, 16-9).

(3) gece *yatanda* altına ğızıl gül döşerem “Gece yattığında altına kırmızı gül döşerim” (Krd, 3-232).

(4) yağış *yağanda* arvattar çırmanardı, ğoyunu sağardı “Yağmur yağduğunda kadınlar kolları sıvardı, koyunu sağardı” (Mgn, 7-130).

(5) beli ğurban keselle, hacılar *gelende* “Evet kurban keserler, hacılar geldiğinde” (Srp, 2-54).

-(y)AndA zarf-fiil eki, Eski Oğuz Türkçesinde de vardır. Ayrıca bu dönem metinlerinde yaygın bir biçimde kullanılmış olan *-dUkdA* zarf-fiil ekinin, *-(y)AndA* ile aynı işleve sahip olduğu görülür:

(1) her kişi sözün *söyledikde* “Her kişi sözünü söylediğinde” (Ergin 1991, 196).

(2) âyinede *gördükde* kendü özün “Kendi özünü aynada gördüğünde” (Karahana 1994, 490).

Bununla birlikte ek, yine aynı işlevde olmak kaydıyla *-GAndA* şeklinde Harezmi ve Kıpçak metinlerinde de kullanılmıştır (Bayraktar 2004, 222-223).

2. 5. 6. -AnnAn Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında *-(y)An* sıfat-fiil eki, *+dAn* ayrılma hâli ekiyle birleştiğinde, *-nd->-nn-* ilerleyici benzeştirmesiyle *-AnnAn* şeklinde, bazı örneklerde bir zarf-fiil olur. *-AnnAn* şekli zarf-fiil işleviyle “-dİktAn sonra” anlamında, asıl fiildeki hareketin kendinden sonra gerçekleştiğini belirtir:

(1) bu oğlan *ğédennen* her yere ğere Çekdiler “Bu oğlan gittikten sonra her yere kara çektiler” (Slm, 13-1).

¹⁵ *-(y)An* sıfat-fiil ekinin *+dA* bulunma hâli ekiyle birleşip zarf-fiil karakteri kazanması *-(y)An*’ın, *-dİk* şeklinde hareket ifadesi taşıma özelliğine bağlı olarak gelişmiştir. bk. Ergin 1971, 93.

(2) āxı çarşamba günü, biy gün_iki gün *galannan* burda gédelle çerşemme yemişi alalla “Son Çarşamba’da, bir iki gün kaldıktan sonra burada giderler Çarşamba yemişi alırlar” (Urm, 31-1).

(3) ehmedabad’dan da bi middet *galannan*, orda ras gelmedi “Ahmedabad’da da bir müddet kaldıktan sonra orada rast gelmedi (Erd, 14-21).

(4) indi emme sütçü *olannan* yığışdırıblar ayran gatiği töhmeyi “Şimdi ama sütçü olduktan sonra ayran katığı dökmeyi bıraktılar” (Mgn, 24-510).

Bir zarf-fiil olarak -(y)AnnAn şekli kimi zaman da “-dlğIndAn beri” anlamında asıl fiildeki hareketin başlangıcını belirtir:

(1) ādem xılğēt_olannan bi dene sünnetdi “Ādem yaratıldığından beri bir sünnettir” (Urm, 38-23).

2. 5. 7. -(y)AnnAn sonra/sōra/sora/sohra Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağzlarında bazı örneklerde -(y)An sıfat-fiil eki, +dAn>+nAn ayrılma hâli eki ile birleştiği zaman *sonra/sōra/sora/sohra*<EOğuz. *soñra* “sonra” (Hacıeminoğlu 2008, 84) edatıyla bağlanır. Bu durumda ortaya çıkan -(y)AnnAn *sora/sōra/sora/sohra* yapısı, “-dlktAn sonra” anlamında bir zarf-fiil olur ve asıl fiildeki hareketin kendinden sonra gerçekleştiğini gösterir:

(1) bu cemaahet *dağılannan sōra* istillē, yatsinnār “Bu cemaat dağıldıktan sonra yatmak isterler” (Slm, 5-16).

(2) olar dünyadan *gédennen sora* emr_éledi “Onlar dünyadan gittikten sonra emretti (Urm, 38-28).

(3) hemsöhbet_olannan *soñra* bu derbiş, bu yan_o yana baxdı “Hemsohbet olduktan sonra bu derviş, o yana bu yana baktı” (Erd, 1-15).

(4) ğarı *gédennen sora*, ğız başlar ağlamağı “Kadın gittikten sonra, kız başlar ağlamaya” (Krd, 3-200).

(5) emir erşed *ölennen sohra* olar geldi “Emir Erşed öldükten sonra onlar geldi” (Mgn, 15-238).

(6) şirmini *yiyyennen sora* ğızı getirirdiler “Tatlıyı yedikten sonra kızını getirirdiler” (Znc, 6-159).

Bu zarf-fiil eki, Azerbaycan sahasındaki diğer ağızlarda da yaygın olarak kullanılmaktadır (Şireliyev 1962, 282).

2. 6. Yüklem İsmi İşlevinde Kullanılması: -(y)An’lı sıfat-fiilin, İran (Azerbaycan) Türk ağzlarında bazı örneklerde yüklem ismi olarak kullanılması dikkati çekmektedir. Bu örneklerde -(y)An sıfat-fiil eki; bünyesinde zaman ifadesi taşımasından dolayı -dIr (<dUr-Ur<tUr-Ur) eki, *i*-ek-fiilinin bilinen ve öğrenilen geçmiş zamanı¹⁶ ve de *döy/döyr* <EOğuz. *degül* “değil” (Timurtaş 2005, 320) edatıyla kullanılarak kip işlevine sahip olmuştur:

¹⁶ -dUr, isimlere getirilen bir ek görevinde önceleri sıfat-fiillerin sonunda kullanılmıştır. Sıfat-fiil eklerinin aynı zamanda fiil çekim eki olarak kullanılmalarıyla da sonradan fiil çekimlerine katılmıştır. Yine, *i*-fiilinin önündeki asıl fiil kipleri de esasında isim durumundadır. bk. Ergin 1997b, 330; Gemalmaz 1998, 1.

2. 6. 1. -(y)AndI(r) Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında -(y)An sıfat-fiil eki, teklik 3. şahısta *-dIr* bildirme ekiyle beraber -(y)AndI(r)¹⁷ şeklinde, genellikle geçmiş zaman kipi işlevinde kullanılmıştır.

Bu kip ekiyle aşağıdaki örnekte, daha önce ortaya çıkmış ve başkasından duyulmuş bir olay ifade edilmiştir:

(1) güvenme beş günnux fanı dünyaya, süléyman'ı texd üsdünnen *salandı*. “Güvenme beş günlük fani dünyaya, Süleyman'ı taht üstünden salmıştır” (Urm, 28-343).

Bazı örneklerde geçmişte ortaya çıkmış olup tesirleri hâlâ devam eden kılış ve oluşlar dile getirilmiştir:

(1) siz görün, dor-u berizde kim be-namazdı, namaz *gılmiyendi*, éviñnen eslen namaz sesi gılmeyibdi “Siz görün, etrafınızda kim beynamazdır, namaz kılmamıştır, kimin evinden asla ezan sesi gelmemiş” (Slm, 10-12).

(2) balov'un cemaati bir az xoşnişindi yani bir az hoş zindeğanniğ *éliyendi*. “Balov'un halkı biraz rahatına düşkündür, yani biraz hoş yaşamıştır” (Urm, 27-245).

(3) men, zâten buralıyix. indi o soradan gelenler, çoxi bi yan, o yannan *gelendile* gene “Ben, zaten buralıyız. Şimdi o sonradan gelenler, çoğu bu yandan o yandan gelmişler yine ” (Urm, 53-11).

(4) uşaxların içinde babek lap axıra *ğalandı* “Çocukların içinde Babek en sona kalmıştır” (Urm, MDD).

(5) élxan emi bazarda corab *satandı* “İlhan amca bazarda çorap satmıştır” (Urm, MDD).

(6) bu gız yoldaşlarının hamısından az *bilendi* “Bu kız arkadaşlarının hepsinden az bilmiştir” (Urm, MDD).

Bu kip eki, çeşitli şekillerde Çağatay Türkçesi metinleri ile bugünkü Türkmen yazı dilinde de vardır. Ek, Çağatay Türkçesi metinlerinde bütün şahıslarda işlek bir biçimde kullanılmış olmakla birlikte teklik 3. şahısta *-GAn+-tUrUr/-dUrUr/-dUr* şeklindedir. Çağatay Türkçesi metinlerinde bu kiple, benzer biçimde tesirleri devam eden tamamlanmış hareketler anlatılmıştır:

(1) eşitti, kim Hüseyin Bég alar sarı *barğan turur* “İşitti ki Hüseyin Bey onlara doğru gelmektedir” (Eckmann 2003a, 124).

(2) Samarqandnı İskender binâ *kılğandır* “Semerkand'ı İskender bina etmiştir” (Eckmann 2003b, 147).

Türkmen yazı dilinde ise bu kip eki *-An(dIr)/-AAn(dIr)* şeklindedir. *-dIr* eki, 2. ve 3. şahıslarda bazen düşebilir. Konuşma dilinde, yuvarlak ünlülü fiillerin devamında ek ünlüleri yuvarlaklaşır. Bu kipin masal, tarihî olaylar ve rivayetlerin anlatımında 3. şahıslarda kullanıldığı görülmektedir (Kara 2005, 120):

(1) Berdi gün doğsa daa *turan dääldir*, hääzirem *yatandır* “Berdi gün doğduğu hâlde kalkmadı, o hâlâ yatıyor”.

(2) Türkmen halkının parasaatlı şaahırı Mağtımğulı köp yurtları *gezen* “Türkmen halkının ferasetli şairi çok memleket gezmiş” (KTL-G, 35-57).

¹⁷ Bölge ağızlarında *-dIr* bildirme eki, genellikle /r/ ünsüzü düşmüş olarak kullanılır. Bu düşme, ekteki vurgunun zayıf olması ve bundan dolayı bir önceki hecede toplanmasından kaynaklanır.

2. 6. 2. -(y)Anİdi Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağzlarında -(y)An sıfat-fiil eki ve *i-* fiilinin bilinen geçmiş zamanıyla oluşan -(A)nİdi şekli, geçmiş zaman kipi işlevinde kullanılmaktadır. Bu kipte, fiildeki kılış ve oluş konuşma anından önce tamamlanmıştır. Konuşan kişi, bildiği yahut gördüğü olayları aktarır:

(1) orda men, ... ğabağa *düşenişdim*¹⁸, çünkü oğgede zireng idim “Orada ben ... öncü olmuş idim; çünkü o kadar uyanık idim” (Urm, 28-299).

(2) bir vaxt benim atam çox yaxşı buğda *biçenidi* “Bir vakit benim babam çok güzel buğday biçmiş idi” (Urm, MDD).

(3) bir néçesi yurdlarını buraxıb getdiler kakin ekseri vetende *ğalanıydı*, olar torpağı mudafıa étmeliydiler “Bir kısmı yurtlarını bırakıp gitti, çoğunluğu vatanda kalmış idi, onlar toprağı müdafaa etmeliydi” (Urm, MDD).

(4) dédiğin ğemli sözler lap üreyimi *yaxanıdı* “Dediğin gamlı sözler yüreğimi çok yakmış idi” (Urm, MDD).

(5) cavanlıxda toylarda şenlişlerde çalıp *oxuyanıdı* “Gençlikte, düğünlerde şenliklerde çalıp söylemiş idi” (Urm, MDD).

Bu kip eki Çağatay Türkçesi metinlerde -GAN+-é(r)di şeklindedir ve anlatılan geçmişten biraz önceki olma ve yapmayı bildirmiştir:

(1) hâzret-i şâhib-kırân bu fetih bolğandın soñ öz kişisin san körüp miñ atlık *yığılğan érđi* “Sahipkiran (Timur) Hazretleri, bu fetihten sonra kendi adamlarını saydı: Bin atlı toplanmış idi” (Eckmann 2003a, 125).

(2) ğoşa ihtiyâr *kılğan édim* “Köşeyi seçmiş idim” (Eckmann 2003b, 147).

2. 6. 3. -(y)Anİmiş Şeklinde: İran (Azerbaycan) Türk ağzlarında -(y)An sıfat-fiil eki ve *i-* fiilinin öğrenilen geçmiş zamanının kullanılmasıyla yapılan -(y)Anİmiş şekli, geçmiş zaman kipi işlevine sahiptir. Bu kip, genellikle masal dilinde olmak üzere, uzak geçmişte gerçekleşen olayların aktarılmasında kullanılır. Bu kipte anlatan kişi, hadiseyi bir başkasından öğrenmiştir:

(1) burdan muşexxes olur ki buraan adamı, evvelden gemiyen ser-i kârı vârdı, gemi *düzelden imişle* “Buradan anlaşılır ki buranın insanı, önceden gemiyle haşır neşir idi, gemi düzeltmiş imişler” (Urm, 30-11).

(2) ğız, ğuran *oxuyan imiş* “Kız, Kur’an okumuş imiş” (Erd, 18-24).

(3) balıx *tutan imiş* neymiş, onda hele işim yox “Balık tutmuş imiş neymiş, o zaman hele işim yok” (Erd, 6-373).

(4) geçmiş zamanlarda bu kişi paltar *satanımış*. “Geçmiş zamanlarda bu kişi elbise satmış imiş” (Urm, MDD).

(5) indi bilirem ki o hekim doğrudan da xalğın derdine *yananımiş* “Şimdi biliyorum ki o hekim, doğrudan da halkın derdine yanmış imiş” (Urm, MDD).

¹⁸ Azerbaycan sahasındaki kimi ağzılarda, ünsüzle biten kelimelerin *i-* fiiliyle birleşmesi sırasında bazen *i-* fiilinden sonra /y/ ünsüzü türer. bk. Doğan 2010, 98.

Bu kip eki Çağatay Türkçesi metinlerinde *-GAn+-é(r)miş* şeklinde ve benzer biçimde, konuşanın doğrudan doğruya haberdar olmadığı olaylar için kullanılmıştır:

(1) Başı üstide bir kuş kongan érmış, ki hiç kim ol nakş u renglik *körmegen érmış* “(Onun) başının üstüne öyle bir kuş konmuş imiş ki, hiç kimse o nakış ve o renkte bir kuş görmemiş imiş”.

(2) *kélgén érmış* ol Mesih ölgenlerin tirtügzeli “O Mesih (sevgili), ölmüşlerini (âşıklarını) diriltmeye gelmiş imiş” (Eckmann 2003a, 124-125).

Bu kip eki *-AnmIş/-AAnmIş* şekillerinde Türkmen yazı dilinde de yer alır. İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında olduğu gibi genellikle uzak geçmişte meydana gelen hadiseler anlatılırken kullanılır: *uçanmış* “uçmuşmuş”, *éleenmiş* “elemişmiş” gibi (Kara 2005, 141-142).

2. 6. 4. -(y)An döy/döyr Şeklinde: Erdebil ağızındaki bazı örneklerde *-(y)An*’lı sıfat-fiil, *döy/döyr* <EOğuz. *degül* “değil” (Timurtaş 2005, 320) edatıyla kullanılarak *-(y)An+döy/döyr* şekliyle olumsuz gelecek zaman kipi işlevini yerine getirmiştir:

(1) ya geyit bı géce mene gonağ ol, senne ayrılırım; geyitmesün senne *ayrılan döyrem* “Ya geri dön bu gece bana misafir ol, senden ayrılırım; geri dönmesen senden ayrılmayacağım” (Erd, 30-765).

(2) gardaş, men sennen el çeken döyrem “Kardeş, ben senden vazgeçmeyeceğim” (Erd, 30-1456).

(3) benim pulum *gutulan döy ki* “Benim param bitmeyecek ki” (Erd, 30-239).

(4) ona gız véren döyrük kü “Ona kız vermeyeceğiz ki” (Erd, 1-789).

(5) sen sirrün bize dé’sön, şam yiyecik; démesön, *yiyen döyrük* “Sen sırrını bize desen, akşam yemeği yiyeceğiz; demesen yemeyeceğiz” (Erd, 30-866).

-(y)An’lı sıfat-fiilin *degül*<EOğuz. *degül* “değil” edatıyla birleşip olumsuz gelecek zaman kipi işlevinde kullanıldığı örnekler, Iğdır/Enginalan (Pulur) ve Kars/Kümbetli (Lâdikars) köyleri ağızında da bulunmaktadır:

(1) âldıñız âldıñız. âlmadıñız, men burada *duran degilem* “Aldınız aldınız. Almadınız ben burada durmayacağım” (Ercilasun 2002, 53-6).

(2) çoğ yakın zamanda birimizi salamat *goan degil* “Çok yakın zamanda birimizi selamette koymayacak (bırakmayacak)” (Ercilasun 2002, 82-66).

3. Sonuç

İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında *-(y)An*’lı sıfat-fiil, cümlede geçici isim şeklinde daha çok yalın ve ilgi, yükleme, yönelme hâli eklerini alarak kullanılmıştır. Sıfat olarak yer aldığı örneklerde ise geniş zaman, şimdiki zaman, geçmiş zaman ve *gel-* fiilinde olmak şartıyla gelecek zaman işlevinde ortaya çıkmıştır. *-(y)An* sıfat-fiil ekinin bir başka karakteristik özelliği, *-dUk* sıfat-fiil ekinin işlevinde görülmesidir.

-(y)An sıfat-fiil eki, İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında çeşitli ek ve edatlarla birlikte bazı zarf-fiillerin teşkilinde kullanılmakla dikkati çekmektedir. Bu çevrede tespit edilen zarf-fiil şekilleri *-(y)An kimi/kimin*, *-(y)AnA*, *-AnA kimi/kimin*, *-(y)AnAcA(n)*, *-(y)AndA*, *-(y)AnnAn*, *-(y)AnnAn sonra/sōra/sora/sohra*’dır.

İran (Azerbaycan) Türk ağızlarında *-(y)An*’lı sıfat-fiilin yüklem ismi olarak *-(y)AndI(r)*, *-(y)AnIdI* ve *-(y)AnImIş* şekillerinde geçmiş zaman; *-(y)An döy/döyr* şeklinde ise olumsuz gelecek zaman kipi işlevinde kullanıldığı belirlenmiştir.

Turkish Studies

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ, SİMGELER VE KISALTMALAR

/ä/	/a/ - /e/ arası ünlü
/â/	/a/ - /o/ arası ünlü
/e/	açık /e/ ünlüsü (Türkiye Türkçesindeki açık /e/’ye göre biraz daha açıktır.)
/é/	kapalı /e/ ünlüsü
/i/	/ı/ - /i/ arası ünlü
/ú/	/u/ - /ü/ arası ünlü
/ā/	uzun /a/ ünlüsü
/ē/	uzun /e/ ünlüsü
/î/	uzun /i/ ünlüsü
/ō/	uzun /o/ ünlüsü
/ö/	üzün /ö/ ünlüsü
/ū/	uzun /u/ ünlüsü
/i̇/	kaybolmak üzere olan /i/ ünlüsü
/ç/	/c/ - /j/ arası ünsüz
/Ç/	/ç/ - /c/ arası ünsüz
/P/	/b/ - /p/ arası ünsüz
/ğ/	/g/ - /c/ arası ünsüz
/ğ/	art damak /g/ ünsüzü
/k/	art damak /k/ ünsüzü
/x/	art damak /h/ ünsüzü
/h̄/	sızıcı ön damak /h/ ünsüzü (/k/ - /h/ arası)
/r/	/r/ - /y/ arası ünsüz
/ŋ/	düşmek üzere olan /n/ ünsüzü
/ñ/	damak /n/’si
/A/	: /a/, /e/
/I/	: /ı/, /i/, /u/, /ü/
/U/	: /u/, /ü/
/G/	: /ğ/, /g/
/K/	: /k/, /k/
—	: Ulama işareti
//	: Fonem parantezi
<	: Bu şekilden gelir.

Turkish Studies

- : Fiil kök ve gövdesine gelen ek.
 + : İsim kök ve gövdesine gelen ek.
 bk. : bakınız
 çev. : çeviren
 EOğuz.: Eski Oğuz Türkçesi
 hzl. : hazırlayan
 MDD : Metin dışı derleme

KAYNAKÇA

- AĞLANMAZ Serap (2006). **Türk Lehçelerinde Fiilimsiler ve Fiilimsi Yapılar (Sıfat-fiilli Yapıların Karşılaştırmalı İncelenmesi)**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- AKAR Ali, “-ĠAn Eki”, **V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Cilt I**, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 85-95.
- ALKAYA Ercan (2002). **Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Elazığ.
- ERKMAN-AKERSON Fatma ve ÖZİL Şeyda, **Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler**, Simurg Yayınları, İstanbul 1998.
- BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- BAYRAKTAR Nesrin, **Türkçede Fiilimsiler**, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- CLAUSON Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972.
- ECKMANN János, **Çağatayca El Kitabı** (çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara 2003a.
- ECKMANN János, **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar** (hzl. Osman Fikri Serkaya), TDK Yayınları, Ankara 2003b.
- ERASLAN Kemal, **Eski Türkçede İsim-Fiiller**, İÜEF Yayınları, İstanbul 1980.
- ERCİLASUN Ahmet Bican, **Kars ili Ağızları**, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- Erd: KARİNİ Jahangir (2009). **Erdebil İli Ağızları**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ERDAL Marcel, **A Grammar of Old Turkic**, Leiden: Brill 2004.
- ERGİN Muharrem, **Azeri Türkçesi**, İstanbul 1971.
- ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile**, TDK Yayınları, Ankara 1991.
- ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı II, İndex-Gramer**, TDK Yayınları, Ankara 1997a.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul 1997b.

- GABAİN A. von, **Eski Türkçenin Grameri** (çev. Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 2007.
- GEMALMAZ Efrasiyap, “STT’nde Fiillerden Geçici İsim Yapımı”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, Erzurum 1998, s. 1-15.
- GÖKDAĞ Bilgehan Atsız (1993). **Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Fiiller**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes.
- GÖKDAĞ Bilgehan Atsız, “Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı: 1/1, Erzurum (2012), s. 113-123.
- GÜLSEVİN Gürer, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- GÜLTEKİN Mevlüt, “Afgan Özbekçesinin Seripul Ağzında -GAn Eki” (çev. Esra Yavuz), **Turkish Studies**, Volume 5/1 Winter (2010), s. 1437-1451.
- GÜRSOY-NASKALİ Emine, **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Türk Dilinde Edatlar**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 2008.
- HATİBOĞLU Vecihe, **Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
- KARA Mehmet, **Türkmen Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.
- KARABULUT Ferhat (2003). **Relative Clause Constructions in Kazakh**, University of Wisconsin.
- KARABULUT Ferhat, “Köktürkçenin Sıfat-Fiilli Yapı Tipolojisi”, **Bilig**, Kış, Sayı 48 (2009), s. 91-118.
- KARADOĞAN Ahmet, “Türkiye Türkçesindeki -Dik ve -An Sıfat-Fiil Eklerinde Sınır Vurgulayışın Rolü”, **Türk Dili 678**, (2008), s. 519-527.
- KARADOĞAN Ahmet, **Türkiye Türkçesinde Kılımsı**, Divan Kitap, Ankara 2009.
- KARAHAN Leylâ, **Erzurumlu Darîr, Kıssa-i Yûsuf-Yusuf u Züleyhâ**, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- KARAHAN Leylâ, **Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması**, TDK Yayınları, Ankara 1996.
- KARAHAN Leylâ, “Anadolu Ağzlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri”, **Türk Dili Üzerine İncelemeler** (hzl. Ekrem Arıkoğlu-Dilek Ergönenç Akbaba), Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 345-373.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- KORKMAZ Zeynep, **Grammer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 1992.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, TDK Yayınları, Ankara 1994a.
- KORKMAZ Zeynep, **Nevşehir ve Yöresi Ağzları**, TDK Yayınları Ankara 1994b.
- KORKMAZ Zeynep, “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C. 1, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 12-84.

- Krd, Mgn, Znc: SÖNMEZ Işık (1998). **Untersuchungen zu den Aserbaidşanischen Dialekten von Qaradağ, Mugan, Zäncan**, Göttingen.
- KTLG-F: **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim**, TDK Yayınları, Ankara 2006.
- SARIKAYA Mahmut (1998). **Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- SEREBRENNİKOV B. A. ve GADJİEVA N. Z., **Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri** (çev. Tevfik Hacıyev-Mustafa Öner), TDK Yayınları, Ankara 2011.
- SEZER Önder (2006). **Türkiye Türkçesi Ağzılarında Zarflar Ve Zarf Yapımı**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.
- Slm: GÖKDAĞ Bilgehan Atsız, **Salmas Ağzı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme**, Karam Yayınları, Çorum 2006.
- Srp: GECE K. Mehmet (1998). **Serap Ağzı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ŞİRELİYEV M. Ş., **Azerbaycan Dialektolojisinin Esasları**, Bakı 1962.
- TEKİN Feridun, **Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri Şekil-Anlam-İşlev**, Salkımsöğüt Yayınları, İstanbul 2009.
- TİMURTAŞ Faruk Kadri, **Eski Türkiye Türkçesi**, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- TOPALOĞLU Ahmet, **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1989.
- TURGUNBAYEV Çaştigin, **Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri (Şekil, Anlam, İşlev ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırma)**, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- ULUTAŞ İsmail, **Relative Clause Constructions in Gagavuz**, The Isis Press, İstanbul 2004.
- Urm: DOĞAN Talip (2010). **Urmiye Ağzıları**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale.
- ÜSTÜNER Ahat (1993). **Anadolu Ağzılarında Sıfat-Fiiller**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Kayseri.
- ÜSTÜNER Ahat, **Türkçede Pekiştirme**, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003.
- VARDAR Berke, **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yayınları, İstanbul 2002.
- YÜCEL Bilâl, "Sıfat-Fiil Terimi ve Başlıca Dil Bilgisi Terimleri Sözlüklerindeki İşleniş", **"Türk Gramerinin Sorunları" Toplantısı (22-23 Ekim 1993)**, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 81-91.

GENEL AĞ KAYNAKÇASI

<http://tdkterim.gov.tr/ttas/> 15.02.2011 tarihli internet sitesi.